

I. СТАРОВОЙТЕНКО

Благодійність в ім'я української справи: Євген Чикаленко

Заходи, що становили зміст українського національного руху початку ХХ ст., мали переважно громадський характер і утримувалися на кошти жертводавців, які зуміли полюбити українську справу не лише до “глибини душі”, а й до “глибини власної кишені”. Саме до таких належав Євген Харлампійович Чикаленко (1861–1929) – відомий громадсько-культурний і політичний діяч, видавець, статечний господар, власник зразкових господарств у родинному маєтку Перешори Ананіївського повіту на Херсонщині та в с. Кононівка Пирятинського повіту на Полтавщині, фундатор першої щоденної української газети в Наддніпрянській Україні, благодійник національної видавничої й літературної справи. Ще сучасники підкреслювали його здатність любити Україну майновою жертвовністю. В. Дорошенко писав: “Україну та її народ [він] любив більше, як себе, і готов був жертвувати й жертвувати для української справи власним спокоєм і майном [...] таланти серця й розуму і таланти маєтку свого Чикаленко поклав на жертівник народної справи, полюбивши Україну не тільки до глибини душі, а й до глибини кишені”¹, а М. Корчинський відзначав: “Є серед нас маєтні люди. Не чужа нам охота збільшити майно, збагатитися. Але де ті, що на власне збагачення дивляться як на громадську функцію, у яких імпульсом до збагачення служить не пожерливість, а тільки здобуття більших можливостей до служби громаді”².

Однодумцям кидалася у вічі особиста заощадливість Євгена Харлампійовича, свідченням якої були його скромний і зовсім не панський гардероб, поїздки у вагонах третього класу, паління дешевого тютюну, скромність хатнього інтер'єру, заставленого ще дідівськими старосвітськими меблями. На зауваження приятелів, чому він, витрачаючи тисячні суми на громадські потреби, обмежував себе часто у необхідних речах, благодійник відповідав: “Бо ж це все – не моє, а громадське. Я тільки господарюю на ньому, й не маю права громадського розтринькувати”³. А коли в 1909 р. відомий письменник і кооперативний діяч О. Юркевич запропонував йому побудувати в Києві на престижній Маріїнсько-Благовіщенській вулиці фешенебельний прибутковий будинок, то Є. Чикаленко відповів йому так: “Я будую дім “нерукотворний”, [...] вкладаю гроші в “Раду”, це будівля буде коштовніша і дасть колись стільки морального прибутку, що й не змірять його грошми”⁴. У цитованому вислові відбилася філософія життя нашого героя, який підпорядкував власну заможність українським справам і жодного разу не засумнівався у правильності вибору, бо коли 1917 р. революція позбавила його маєтків, то меценат найбільше жалкував не за ними, а за тим, що не роздав усього нажитого добра на громадські потреби.

Євген Чикаленко. 1890-і рр.

Про благодійну діяльність Є. Чикаленка писали як його сучасники, так і теперішні дослідники. Власне, він і повернувся в українську історію на початку ХХІ ст. як український Дон Кіхот і “головний ткач” матеріальної тканини” минулого⁵. М. Слабошпицький та Ю. Хорунжий присвятили Є. Чикаленку розділи праці про українських меценатів⁶. Перший назвав нарис – “Ваш серцем Є. Чикаленко...” та подав у ньому життєпис благодійника. Автор

широко цитував його листи до В. Винниченка, А. Ніковського, але без жодного посилання на джерело, бо у цьому популярному виданні відсутній науково-довідковий апарат.

Будинок Є. Чикаленка у с. Кононівці. Поч. ХХ ст.

Більш науковий вигляд має праця Ю. Хорунжого. Автор для відтворення біографії Є. Чикаленка також використовує мемуари свого героя і, частково, окремі листи до П. Стебницького, І. Франка, А. Ніковського, лист Є. Маланюка до Д. Донцова зі згадкою про зустрічі українців на еміграції в гостинній подебрадській оселі Євгена Харлампійовича. В ній розписане генеалогічне дерево Чикаленків, яке авторові допоміг відтворити Євген Іванович Чикаленко, онук благодійника. Воно містить біографічні дані про членів родини, розкиданих по світу, та їхні долі.

У нашому дослідженні українська діяльність Є. Чикаленка буде відтворена переважно на матеріалах його епістолярної спадщини. Бо саме в листах відобразилися сюжети маловідомі, або й зовсім невідомі. Маючи природжену скромність і традицію не афішувати свого прізвища під благодійними справами, Є. Чикаленко мало писав про них і в мемуарах. Але в кореспонденціях йому доводилося повідомляти про матеріальну підтримку певних заходів, асигнування конкретних коштів, отримувати подяки від осіб або товариств. Тому листування дає можливість повніше відтворити його благодійність, яка стосувалася різних площин українського громадсько-культурного життя кінця ХІХ – початку ХХ ст.: літературної, видавничої, допомоги українському театру, підтримки заходів у Галичині та на селі.

Ще з молодих літ Є. Чикаленко мріє про національне відродження України й усвідомлює важливість, а то й першочерговість у цьому процесі друкованого слова українською мовою, тому й докладає моральних і матеріальних зусиль, щоб воно зазвучало у масових виданнях. З кінця 1890-х років стає прихильником і популяризатором історичного журналу “Киевская старина”, який 1897 р. отримав дозвіл друкувати українську белетристику. Він надає часопису кошти для виплати достойних авторських гонорарів (за прикладом російських видань) – 30–50 крб. за белетристичний твір чи п’єсу українською мовою, щоб заохотити талановитих письменників до професійної праці в українській літературі, забезпечивши їм заробіток. Ініціює конкурси з написання історії України, українських історичних романів і виділяє для преміювання 1000 крб. – кошти, що мали становити посаг його померлої 8-річної доньки Євгенії.

З ініціативи Є. Чикаленка народжується історичний роман Д. Мордовця “Дві долі”, що побачив світ на сторінках “Літературно-наукового вісника” (ЛНВ) 1898 р.⁷ також

за сприяння благодійника, який звертався до М. Грушевського з такою рекомендацією: “Оповідання се дуже добре написано, як самі побачите. Воно перейшло вже всі митарства цензурні, але світу не побачило. Я зроблю ще одну спробу – пошлю Науменкові, може ёму розрішати з пропусками надрукувати в “К[иївській] Старині”. Разом з тим, я пошлю і Вам і Ви надрукуєте в “Вістнику” цілком. Одно одному шкодить не буде”⁸.

Поштовхом стало надруковане у галицькому журналі “Зоря” оповідання Д. Мордовця “Сорока на лозі”, де йшлося про поневіряння українських письменників у пошуках заробітку по чужих часописах і видавництвах. Прочитавши його, Є. Чикаленко береться оплачувати твори Д. Мордовця за розмірами російських видавництв, щоб той полишив “оранку чужої ниви”, а взявся за свою, убогу і занедбану. Письменник прийняв пропозицію, написав твір, але відмовився від гонорару у 1000 руб., заповівши його українській громадській інституції. Є. Чикаленко обрав Наукове товариство імені Шевченка, з умовою створити при ньому фонд ім. Данила Мордовця для преміювання історичних творів українською мовою⁹. У листі до М. Грушевського Є. Чикаленко виклав два проекти його заснування: при НТШ або при “Запозомоговому фонді”, але в обох випадках радив обов’язково закріпити за фондом прізвище Д. Мордовця, бо мав надію, що власний іменний фонд підтримає і письменник¹⁰.

Євген Харлампійович матеріально допомагає й іншим українським письменникам – О. Кобилянській¹¹, А. Тесленку¹², В. Винниченку. Останньому, який під час вимушеної еміграції 1905–1916 рр. перебував у матеріальній скруті, погоджується платити 40 крб. за аркуш, аби тільки він публікувався в українському виданні¹³; у 1905 р. пропонує 300 крб. щорічної доплати за 5 аркушів за умови публікації творів на сторінках ЛНВ, “Киевской старины” або іншого часопису, що видавався в Україні¹⁴. Дбав про підвищення авторських гонорарів В. Винниченка, завдяки чому українські видання платили йому найвищий гонорар – 6 коп. за рядок у “Раді” (з 1912 р. – 10 коп.) та 4 крб. за сторінку в ЛНВ¹⁵.

Є. Чикаленко причетний і до окремих книжкових видань. Саме за його матеріальної підтримки у 1893–1896 рр. вийшов відомий “Словарь російсько-український” у 4-х томах М. Уманця та А. Спілки, упорядкований М. Комаровим і членами Одеської громади, до якої з початку 1890-х рр. входив і Чикаленко.

Є. Чикаленко був одним з найвідоміших авторів і популяризаторів книжечок сільськогосподарської тематики, метою яких було просвітництво селян, боротьба з їхнім консерватизмом та прищеплення елементарних агрономічних знань. Називалися вони “Розмови про сільське хазяйство” і включали шість брошур: “Чорний пар та плодозмін”, “Худоба: коні, скотина, свині та вівці”, “Сіяні трави, кукурудза та буряки”, “Виноград”, “Сад”, “Як впорядкувати хазяйство в полі”. Друкував їх Є. Чикаленко власним коштом у Петербурзі протягом 1901–1913 рр. Вони отримали визнання не лише читачів, а й урядовців. Вже перше видання “Чорного пару та плодозміну” 1897 р. було схвалене вченим комітетом міністерства землеробства і державного майна Росії та рекомендоване як корисне для навчальних закладів нижчої школи, а міністерством народної освіти допущене до бібліотек учительських семінарій, початкових училищ і до безкоштовних народних читалень. Харківське сільськогосподарське товариство присудило Є. Чикаленку за його “Розмови” велику срібну медаль, такою ж медаллю усі книжечки у 1910 р. нагородила Катеринославська південна крайова сільськогосподарська, промислова, кустарна та кооперативна виставка. Є. Чикаленко не лише видавав, а й поширював видання переважно за власні кошти: у 1903 р. подарував 3 тис. примірників “Саду” для розповсюдження полтавському журналові “Хуторянин”¹⁶, у 1899 р. доклав своїх 20 % до 50 % знижки на книжечку “Худоба”, щоб вона швидше розкуповувалася¹⁷.

Видавцем брошур було Благодійне товариство видання загальнокорисних та дешевих книг для народу у Петербурзі, засноване 1898 р. Його діяльність у перші, завжди

найскладніші, роки Євген Харлампійович підтримував матеріально. Про це свідчать подячні листи за 1901 та 1902 р. У першому – голова товариства Д. Мордовець та секретар П. Стебницький дякували благодійнику за надіслані 1000 руб. від невідомого жертводавця та 500 руб. від нього особисто¹⁸. Але сумніву не було, що невідомим жертводавцем був не хто інший, як сам Є. Чикаленко, який часто приховував свою благодійність. Таку саму суму меценат асигнував і в 1902 р. За доброчинну діяльність його було обрано почесним членом Благодійного товариства¹⁹.

Селянки с. Перешори. Кін. XIX ст.

Із листів Євгена Харлампійовича до М. Грушевського стає відомо і про його пайову причетність з 1898 р. до “Українсько-руської видавничої спілки” у Львові²⁰. Також Є. Чикаленко сприяв заснуванню в Києві у 1908 р. благодійного “Товариства прихильників літератури, науки і штуки”, частина коштів якого призначалася на видавничу справу.

На початку XX ст. його захопила ідея М. Грушевського побудувати Академічний дім – гуртожиток для студентів Львівського університету та Політехніки – вихідців із Наддніпрянської України. Благодійник пересилає значну на той час грошову суму: в 1902 р. – 10 тис. крб., через рік ще 5 тис.²¹ і в 1904 р. знову 10 тис.²² Він офірує кошти на організацію і проведення у Львові в 1904–1905 рр. просвітницьких курсів, переважно для слухачів з Наддніпрянщини²³. В листах до М. Грушевського Є. Чикаленко просив не розповсюджуватися про власні доброчинні справи: “Мого прізвища по часописах не оголошуйте, а кажіть тільки, що “один українець з Росії”²⁴, або: “Прізвіще моє в часописах згадуйте тільки в крайній потребі, бо я страшенно соромлюсь, коли його виставляють в якості торби з грішми; окрім того се має багато практичних неприємностей...”²⁵.

З листів Є. Чикаленка до А. Ніковського довідуємося про його допомогу в 1880-х – 1890-х рр. українському театру. Про неї багато йшлося у листуванні з І. Тобілевичем (Карпенком-Карим), яке, на жаль, не збереглося. Відомо лише, що листи від Карпенка-Карого Євген Харлампійович підготував до публікації ще 1915 р. і переслав для переписування та зберігання А. Ніковському. Друкувати ж їх не наважувався через те, що у них відклалося чимало інформації про його матеріальну допомогу українському театру, яку благодійник не бажав афішувати.

Змістом і справою життя Є. Чикаленка стало заснування у Києві щоденної української газети “Рада”, яка, по суті, всі вісім з половиною років свого існування трималася на його

ентузіазмі та коштах. Є. Чикаленко був серед наполегливих ініціаторів газети, свідком непростого її народження, адже лише на отримання дозволу, за яким і він також неодноразово звертався до адміністрації, було витрачено багато часу і сил, подолані численні перешкоди. Заснування газети українці вважали значною перемогою, такою була і думка Є. Чикаленка. Період видання “Ради” вважаємо найінтенсивнішим у громадській та добродійній діяльності Є. Чикаленка, адже він спільно із В. Симиренком надавав щорічно на видавничі витрати великі кошти – близько 20 тис. крб. Основним джерелом видатків на “Раду” було зернове господарство Євгена Харлампійовича. Він писав відомому популяризатору газети та “бандурному батьку” М. Богуславському, що “Рада” тримається не передплатником, а його врожаєм: “Буде врожай, буде чим заплатити дефіцит, нема врожаю – може й газета вмрети”²⁶. Тому особливо тяжко було у неврожайні роки, коли доходи господарства не покривали газетних витрат. Є. Чикаленко зізнавався приятелям, що в такі часи особисті витрати скорочував до мінімуму.

Неспроможність утримати бодай єдине щоденне видання, закриття його через брак коштів, він називав великим соромом для українців, який би став свідченням їхньої незрілості і слабкості. Видавець писав у 1906 р. у Миколаїв М. Аркасу: “Коли б ми, перелякавшись убитків, закрили газету, то цим нанесли б страшений удар нашій національній справі. Ми показали б своє банкрутство: стільки літ добивались і врешті не змогли повести – це був би страшений для нас скандал, всі побачили б нашу “несостоятельность”. А тим часом ми бачимо, ясно бачимо, що наша національна справа не йде на мінус, а навпаки – зростає і розширюється”²⁷.

У періоди матеріальної скрути брав кредити, наприклад: у 1911 р. клопотався про заставу в банку київського будинку. Є. Чикаленко готовий був заради газети продати придбані ним землі, він писав М. Комарову в Одесу: “У всякім разі я сього діла не покину, поки не позбуваю всіх земель, що прикупив. Як останеться у мене те, що получив у спадщину, тоді вже я скажу – годі!”²⁸. Євген Харлампійович називав смерть “Ради” своєю духовною смертю, поразкою, гіршою від тієї, яку українське військо зазнало під Берестечком у червні 1651 р.; готовий був видавати її навіть для кількох сотен передплатників, бо вважав, що нація без власної газети нічого не варта.

Видання “Ради” було свідченням безмежної любові Є. Чикаленка до української справи, адже йому доводилося витрачати на громадські потреби не зайві кошти, а щорічні господарські прибутки. Залишалися не вирішеними власні фінансові проблеми: вони відсовувалися на другий план, бо “як-ни як, а [на] наші усилля провадити газету дивляться будущі покоління, якось соромно перед ними. Свої особисті горесті і радощі умруть зо мною і окрім гною нічого не оставлять, а заходи коло преси все ж таки зоставлять якийсь слід”²⁹. В 1910 р. Є. Чикаленко не спромігся сплатити кредит, взятий на 10 років для купівлі маєтку в с. Кононівка на Полтавщині, не мав коштів на будівництво дачі на придбаній влітку 1910 р., також на позичені гроші, землі в Алупці з тим, щоб там згодом заснувати пансіон для хворих українських письменників. Докладаючи майже 10 тис. руб. з власної кишені напередодні кожного видавничого року і маючи масу боргових зобов’язань, Є. Чикаленко говорив: “Як там не буде, а треба тягти далі, бо що ми без преси? – тьфу!”³⁰. Він писав у 1906 р. М. Аркасові: “Я ж не можу собі уявити тепер Україну без газети. Стільки років добивались скасування закону [18]76 р., проклинали його творців і оборонців, а коли сей закон скасовано, то виявилось, що ми самі нікчемні, що ми самі не можемо вести навіть одної газети на всю Україну. [...] Це такий сором буде, що хоч од нації одкажуйся і тікай безвісти!”³¹ Видавець шукав підтримки серед однодумців у всіх частинах України. Наприклад, через І. Шрага просив Чернігівську громаду підтримати газету передплатниками, яких забракло вже на другий рік її видавничого життя, тому що не погоджувався з пропозицією

однодумців замінити “Раду” брошурним виданням, а сам не мав можливості асигнувати більше 10 тис. руб.³²

Крім матеріальних, видавець вирішував й інші газетні проблеми: шукав співробітників, талановитих дописувачів, редакторів і консультантів, відповідний тематичний і соціальний напрями, які б стали запорукою її популярності. Коли перед українським виданням виникало питання: “Бути чи не бути”, – у Є. Чикаленка завжди була однозначна відповідь: “Бути”. Перші роки видання “Ради” характеризувалися його впертою і наполегливою боротьбою за існування газети. Видавець називав їх “періодом мук”, важкого навчання і практики, коли йшов процес організації редакційного колективу, вироблявся правопис, шукалися додаткові джерела фінансування.

Неодноразово сучасники відмовляли Євгена Харлампійовича від такої витратної справи, називали його поведінку “зразком хохлацької впертості”, але їхні закиди він сприймав без образ, вважав невартими уваги порівняно із значенням власної преси для національного відродження. В. Винниченко, усвідомлюючи видавничу місію Є. Чикаленка, яка трималася на великих моральних і матеріальних затратах, в 1908 р. писав у листі: “Тепер зима, а буде й весна. Я вірю в це. Вірю також, що прийдеться вибрати улицу чи плац для пам’ятника Вам, а “Рада” (чи як вона зватиметься тоді) випустить “чикаленківське” число, тільки не буде вона виглядати тоді таким задьористим підлітком, а поважним, солідним, “внушительним” добродієм у цвіті сил. Серйозно вірю, і коли ще буду числитись в разряді живих, а також літератором тоді, то не забуду згадати, що в старовину у нас бували такі кумедні люди, які вміли захоплюватись ідеєю не тільки до глибини серця, а аж до кишені”³³.

Є. Чикаленко не обійшов благодійністю і села, у яких знаходилися його маєтки. Ще проживаючи у Перешорах, він дбає не лише про удосконалення власного господарства, а й про підвищення культурно-освітнього рівня місцевого люду: дарує ділянку землі для будівництва парафіяльної школи. Мардарівській та Пирятинській міським бібліотекам передає примірники українських книжок, котрі продавала книгарня “Киевской старины”. Незабутніми для селян стали й вистави у кононівському маєтку Євгена Харлампійовича, який він придбав 1899 р. Вони ставилися регулярно від самого початку і збирали майже усі селянські родини, згодом до них приєдналися глядачі з інших сіл – організувалося ціле

*Лірник гостює у с. Кононівці.
Поч. ХХ ст.*

аматорське товариство. Євген Харлампійович безкоштовно розповсюджував серед селян свої “Розмови про сільське хазяйство”, став ініціатором організації у Кононівці кредитового товариства, ділився з грамотними простими людьми літературою з власної бібліотеки.

За це Є. Чикаленка вважали паном, який поводився “по-людськи”, а тому й мав він спокій у революційні роки. Селянин П. Римарчук, приятель Євгена Харлампійовича, який багато років служив у нього в Перешорах кучером і підтримував з ним стосунки, навіть коли той проживав на еміграції, в одному з листів писав: “Не один, т. е. всі бідолашні селяни неоднократно прибігали до Вас з разного рода просьбами і ніхто від Вас не виходив неудовлетворений ні в помочи ні в добрім совіті, а потому каждый честний гражданин, хто тільки знає Вас, считає себе во многим обязаним Вам. Но особинно я Вас так

здорово шаную, що Ви все время обходилися з своїми робітниками, як с своїми рідними дітьми”³⁴. Є. Чикаленко уважно вислуховував селянина-прохача і, як правило, не залишав поза увагою його прохання, спілкувався з селянами на рівних, без пихи і зневаги, яка була модною серед тодішнього панства. Він приятелював з простими людьми, навертав їх до українства, читав і обговорював у їхньому колі українські твори; мав великий вплив на них своєю поведінкою, способом життя та ставленням до українства.

“Справжнім українським політичним та культурним салоном” сучасники називали київську оселю Чикаленків на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, № 56. Вона була на початку минулого століття відома чи не всій національно свідомій частині українського населення Наддніпрянської України і Галичини. Розташована у кварталі, що звався українським, поряд з будинками Старицьких, Лисенків, Косачів, О. Кониського, вона притягувала “духовних родичів” з усієї України. У ній відбувалися традиційні Чикаленкові “понеділки”, на яких обговорювалися новини української літератури і культури і з яких вели початок не одна літературна справа чи задум політичного характеру. Д. Дорошенко називав будинок Є. Чикаленка всеукраїнським осередком, бо в ньому відбувалися з’їзди Загальної Української організації, Товариства українських поступовців та партійні, прийоми іноземних гостей. З’їзди традиційно проходили на великодні або різдвяні свята, і називалися у родині “хатньою революцією”, що супроводжувалася “мобілізацією стільців, столів та самоварів, варенням та печенням на кухні.”³⁵ М. Єремійв, представник молодшого покоління українців, у спогадах про Центральну Раду писав, що і з вибухом революції у Києві ця оселя залишалася такою ж популярною і стала фактично тимчасовим центром українського політичного життя. Саме там молодий діяч познайомився зі старшими українцями – С. Єфремовим, Д. Дорошенком, П. Понятенком, М. Синицьким³⁶.

У київському будинку Євгена Харлампійовича знаходили притулок ті українці, котрі при його допомозі переїхали до Києва і не мали власного помешкання. Серед них були А. Ніковський, В. Винниченко, М. Павловський. Є. Чикаленко застерігав своїх приятелів, що в разі потреби у житлі жодні “стеснення” їм не повинні спадати на думку і що кімната для них у нього завжди знайдеться.

Отже, благодійність Є. Чикаленка торкнулася різних сфер українського громадсько-культурного життя і перш за все тих, що потребували матеріальної підтримки. Усі його справи сприяли національному відродженню України на початку ХХ ст. і стали зразком самовідданого служіння українській справі, “тим конкретним і зримим діянням, у яке втілюється вельми абстрактне для багатьох поняття “патріотизм”³⁷, варіантом здатності любити Україну не лише душею, а й кишенею.

¹ Дорошенко В. Великий громадянин // Літопис Червоної калини. – Львів, 1931. – Ч. 4. – С. 3–4.

² Корчинський. По прочитанню щоденника Є. Чикаленка // Там само. – С. 4.

³ Королів-Старий В. “Пан” // Тризуб. – Париж, 1929. – № 29–30. – С. 15–16.

⁴ Є. Чикаленко. Щоденник (1907–1917). – К., 2004. – С. 76–77.

⁵ Панченко В. Український Дон Кіхот: “Головний ткач” матеріальної тканини нашої історії // День. – К., 2001. – 20 січня. – Ч. 12 – С. 5.

⁶ Слабошпицький М.Ф. Українські меценати: Нариси з історії української культури. – К., 2001. – С. 138–162; Хорунжий Ю. Українські меценати. Доброчинність – наша риса. – К., 2001. – С. 56–85.

⁷ Літературно-науковий вісник (ЛНВ). – Львів, 1898. – Т. I. – Кн. 1–2; Т. II. – Кн. 4–6.

⁸ Лист Чикаленка Є. Грушевському М. 22 листопада 1897 р. // Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 822. – Арк. 1–2.

⁹ Лист Чикаленка Є. Грушевському М. 26 листопада 1898 р. // Там само. – Арк. 6.

¹⁰ Лист Чикаленка Є. Грушевському М. 19 грудня 1898 р. // Там само. – Арк. 7–8.

¹¹ Лист Чикаленка Є. Кобилянській О. 1 квітня 1904 р. // Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (далі – ВР ІЛ). – Ф. 14. – Од. зб. 1032.

¹² Лист Тесленка А. Чикаленку Є. 26 травня 1911 р. // ВР ІЛ. – Ф. 6. – Од. зб. 96.

¹³ Миронець Н. Листування Євгена Чикаленка з Володимиром Винниченком // Українське слово. – К., 1995. – 12 жовтня. – Ч. 41; 1995. – 25 жовтня. – Ч. 43; 1995. – 9 листопада.

- ¹⁴ Українське слово. – К., 1995. – 12 жовтня. – Ч. 41.
- ¹⁵ Українське слово. – К., 1995. – 9 листопада. – Ч. 45.
- ¹⁶ Правление Полтавского общества сельского хозяйства. Чикаленко Евгению Харламповичу. Письмо 10 февраля 1903 г. // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 44. – № 632.
- ¹⁷ Лист Є. Чикаленка Б. Грінченку 10 квітня 1897 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 39991.
- ¹⁸ Лист П. Стебницького Є. Чикаленку 4 квітня 1901 р. // ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 667.
- ¹⁹ Благотворительное общество издания благотворительных и общепользных книг Чикаленко Евгению. Письмо от 28 марта 1902 г. // ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 289.
- ²⁰ Лист Чикаленка Є. Грушевському М. 26 листопада 1898 р. // ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 822. – Арк. 6.
- ²¹ ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 822. – Арк. 22.
- ²² Там само. – Арк. 36.
- ²³ Там само. – Арк. 33.
- ²⁴ Там само. – Арк. 13.
- ²⁵ Там само. – Арк. 202–203.
- ²⁶ Лист Чикаленка Є. Богуславському М. б/д. (копія) // ВР ІЛ. – Ф. 153. – Од. зб. 288.
- ²⁷ Лист Чикаленка Є. Аркасу М. 30 квітня 1906 р. // Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 11.
- ²⁸ Лист Чикаленка Є. Комарову М. 22 вересня 1906 р. // Відділ рідкісних видань та рукопису Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького. – Ф. 28. – Спр. 9. – Арк. 70.
- ²⁹ Лист Чикаленка Є. Винниченку В. 31 грудня 1908 р. // Пам'ять століть. – К., 2001. – № 6. – С. 31.
- ³⁰ Лист Чикаленка Є. Стебницькому П. 4 жовтня 1910 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 52947.
- ³¹ Лист Чикаленка Є.Х. Аркасу М.М. 26 жовтня [1906] р. // ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 18.
- ³² Лист Чикаленка Є. Шрагу І. 2 березня 1907 р. // Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. – Ал 603/220.
- ³³ Лист Винниченка В.К. Чикаленку Є.Х. 3 серпня [1908] // Пам'ять століть. – К., 2001. – № 6. – С. 17.
- ³⁴ Євген Чикаленко. Спогади (1861–1907). – К., 2003. – С. 194.
- ³⁵ Чикаленко Ганна. Матеріяли до біографії Євгена Чикаленка (3 нагоди річниці смерті) // Є. Чикаленко. Спогади (1861–1907). – К., 2003. – С. 351.
- ³⁶ Єремій М. За лаштунками Центральної Ради (Сторінки зі спогадів) // Український історик. – Нью-Йорк, 1968. – Ч. 1–4. – С. 94–104.
- ³⁷ Никанорова О. Меценат і творець “живої історії” // Урядовий кур'єр. – К., 2000. – 6 травня. – Ч. 82. – С. 6.